

वासुदेव दास्ताने यांचे राष्ट्रीय शिक्षण चळवळीत योगदान (१९२० ते १९२३)

प्रा.डॉ.दिनेश रामदास महाजन

इतिहास विभाग प्रमुख, कला व विज्ञान महाविद्यालय, भालोद जि.जळगाव.

प्रस्तावना:-

महात्मा गांधीच्या असहकार चळवळीच्या धोरणानुसारसरकारी शाळांवर बहिष्कार टाकून आपली मुले क्रमाक्रमाने काढून राष्ट्रीय शाळांमध्ये टाकणे हा एक महत्वाचा कार्यक्रम होता. त्याप्रमाणे पूर्वखानदेश जिल्हा काँग्रेसचे अध्यक्ष वासुदेव दास्ताने हे केवळ वकिलीसोडून शांत बसले नाहीत, तर इतरांनीही शाळा, महाविद्यालये व वकिली सोडाव्यात म्हणून त्यांनी संपूर्ण पूर्वखानदेशात व्याख्यान देण्याचा सफाटा चालविला होता. त्यांच्या आवाहनाला प्रतिसाद मिळून अनेक विद्यार्थ्यांनी शाळांमधून आपले नाव काढून टाकले होते. अशा विद्यार्थ्यांसाठी वासुदेव दास्ताने व गोपाळराव गोगटे यांनी १ फेब्रुवारी १९२१ रोजी भुसावळ येथे राष्ट्रीय शाळा सुरु केली. सुरुवातीलाच या शाळेत ९० विद्यार्थी दाखल झाले होते.^१

४ फेब्रुवारी १९२१ रोजी अमळनेर येथे विद्यार्थ्यांची एक सभा झाली. या सभेला सुमारे २५० विद्यार्थी उपस्थित होते. त्याप्रसंगी वासुदेव दास्ताने यांचे समयोचित भाषण झाले. त्यावेळी एप्रिल पासून अमळनेर येथील शाळेचे राष्ट्रीय शाळेत रूपांतर करण्याचा ठराव पास करण्यात आला.^२

भुसावळची अशीच एक सभा संपवून वासुदेव दास्ताने घरी आले तेव्हा त्यांचा मुलगा दत्तोबा शाळेत जाण्याच्या तयारीत होता. तेव्हा तो चौथीच्या वर्गात शिकत होता. त्याला वासुदेव दास्ताने यांनी विचारले, 'दत्तूव्याख्यान ऐकलीस ना'? दत्तोबा होय म्हणाला. त्यावर वासुदेव दास्ताने त्याला म्हणाले, 'मग दुसऱ्याच्या मुलांना शाळासोडायला मीसांगतो आहे, तर माझा मुलगा कसा शाळेत जाईल?' तेव्हा दत्तोबा मनातल्या मनात मास्तरांचा मार चुकल्याच्या आनंदात म्हणाला, 'आजपासून शाळासोडली.' त्या दिवसापासून दत्तोबा व त्यांच्या दोन्ही बहिणी माई व शांती यांचीही शाळा बंद झाली. वासुदेव दास्ताने यांच्या तुफानी प्रचारामुळे भुसावळच्या शाळातीन चार महिने अक्षरशः बंद होत्या.^३ एवढा परिणाम वासुदेव दास्ताने यांच्या व्याख्यानानी झाला.

वासुदेव दास्ताने खानदेशात दौरा करून राष्ट्रीय शिक्षणाचे महत्त्व पटवून देत होते. अशीच एक सभा १३ नोव्हेंबर १९२० रोजी एरंडोल येथे श्रीपादपाठक वकील यांच्या अध्यक्षतेखाली वासुदेव दास्ताने यांचे 'राष्ट्रीय शाळा' या विषयावर भाषण झाले. त्याप्रसंगी त्यांनी आपल्या भाषणात, 'हल्लीचे शिक्षण सदीप आहे फक्त नोकरतयार करणारे आहे, सबब अशा शाळात मुले न पाठविता राष्ट्रीय शाळा काढून तेथे शिक्षण घ्यावे' असे विचार मांडले. सभेला सुमारे सातशे-आठशे लोक उपस्थित होते.^४

वासुदेव दास्ताने यांनी राष्ट्रीय शिक्षणासाठी केलेल्या प्रयत्नांमुळे भुसावळमधील विद्यार्थ्यांवर एवढा परिणाम झाला की तेथील न्यूइंग्लिश हायस्कूलची (महाराणा प्रताप विद्यालय) वार्षिक परीक्षा पंधरा दिवसांवर आली असतानाही बहुतांश विद्यार्थ्यांनी शाळेवर बहिष्कार टाकला होता. वरणगाव येथेही वासुदेव दास्ताने यांच्या प्रयत्नांमुळे शाळेत येत नसल्यामुळे शाळेला कुलूप लावले असल्याचे वृत्त तत्कालीन वृत्तपत्रात दिसून येते.^५

जळगाव येथे वासुदेव दास्ताने यांनी विद्यार्थ्यांची सभा भरवून त्या सभेत विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन करताना ते म्हणाले, 'विद्यार्थ्यांनी हल्लीच्या सरकारी शाळांमधून बाहेर पडून राष्ट्रीय शिक्षण घ्यावे' असा कळकळीचा उपदेश केला.^६ या सर्व गोष्टींचा विद्यार्थ्यांवर परिणाम म्होऊन पुढील काळात मोठ्या संख्येने विद्यार्थी राष्ट्रीय शिक्षणाकडे वळलेले दिसतात.

जळगाव येथे वासुदेव दास्ताने विद्यार्थ्यांना सरकारी शाळांवर बहिष्कार टाका असे सांगत असताना त्यांच्या लक्षात आले की, मुलांना शाळासोडा असे म्हणून आपले कर्तव्य संपणार नाहीतर त्यांना राष्ट्रीय शिक्षण देण्याची व्यवस्था करणे गरजेचे आहे म्हणून त्यांनी ताबडतोब भुसावळला 'टिळक राष्ट्रीय विद्यालय' सुरु केले व काही दिवसातच ही शाळा भरभराटीस आली. त्यानंतर १ मार्च १९२१ पासून शाळेचा सर्व अभ्यासक्रम राष्ट्रीय पध्दतीचा सुरु करण्याचा वासुदेव दास्ताने यांनी निर्णय घेतल्याचे दिसून येते.^७

वासुदेव विडल दास्ताने यांनी राष्ट्रीय शाळा स्थापन करण्यासाठी पूर्वखानदेश जिल्हयासोबतच पश्चिमखानदेशातही प्रचार प्रसाराचे कार्य केले. धुळे येथे वासुदेव दास्ताने व श्रीमंत शंकराचार्यांच्या व्याख्यानांमुळे तेथे राष्ट्रीय शाळा स्थापन करण्याची तेथील काही तरुण मंडळींना स्फूर्ती मिळाली. त्याप्रमाणे त्यांनी शिंदारे वकील यांच्या माडीतल्या दालनात राष्ट्रीय शाळेचे वर्ग सुरु केले.^८

वासुदेव दास्ताने यांनी स्थापन केलेल्या भुसावळ येथील राष्ट्रीय विद्यालयात मार्च १९२१ च्या सुमारास ११० विद्यार्थी शिक्षण घेत होते. त्यांना अद्यापन करणारे वासुदेव दास्ताने यांच्यासहतीन पदवीधर, पाच अनुभवी व एक हिंदी शिकविणारे शिक्षक होते. या विद्यालयातील अभ्यासक्रम पुणे येथील टिळक विद्यालयाशी संलग्न करण्यात आला होता. तसेच हातमागावर विणण्याचे काम शिकविण्यास साळी नावाच्या शिक्षित व्यक्तीची नेमणूक करण्यात आली होती व इतर व्यावसायिक शिक्षणाची सोय लवकर करण्याचा मनोदय वासुदेव दास्ताने यांनी व्यक्त केलेला दिसून येतो. तसेच नवीन वर्ग १ एप्रिल १९२१ पासून सुरु करण्यात येणार असल्याने पालकांनी आपली मुले विद्यालयात पाठवावी असे आवाहन वासुदेव दास्ताने यांनी केले होते.^९ वासुदेव दास्ताने यांच्या राष्ट्रीय विद्यालयात पारंपरिक शिक्षणासोबतच व्यावसायिक शिक्षणही देण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला दिसून येतो.

वासुदेव दास्ताने यांनी टिळक राष्ट्रीय विद्यालयात आपल्या समव्यवसायी वकील बंधूंना व इतर मित्रांनाही शिक्षक म्हणून नेमले होते. मुलींच्या शिक्षणाची सोय व्हावी म्हणून वासुदेव दास्ताने यांनी स्वतःच्या घरात मुलींची शाळा सुरु केली. या कामात त्यांची मोठी मुलगी शांती हिने पुढाकार घेतला. पुढे या शाळेत मुलींची संख्या वाढल्यावर ही शाळा आर.आर.वाड वकिलांच्या वाडयात हलविण्यात आली.^{१०}

वासुदेव दास्ताने खानदेशातील राष्ट्रीय शिक्षणाच्या प्रचार प्रसारचे काम करित असताना मुंबई इलाख्यातील अनेक राष्ट्रीय शाळांनाते मार्गदर्शन करीत असत. अ.वा.सहस्रबुध्दे आपल्या आठवणीत लिहितात, 'चिंचवड येथील बाळूकाका कानिटकर यांनी चालविलेल्या राष्ट्रीय शाळेत आपण शिक्षकाचे काम करीत असताना वासुदेव दास्ताने व शंकरराव देव हे मार्गदर्शन करण्यासाठी नेहमी येत असत.' तसेच गांधीजींनी टिळक फंडातून चिंचवडच्या शाळेलातीसहजार रुपये दिले होते. ही मदत मिळवून देण्यात वासुदेव दास्ताने, शंकरराव देव व हरिभाऊ फाटक यांचे मोठे योगदान असल्याचे ते म्हणतात.^{११}

१९२० च्या असहकार चळवळीतून उदयास आलेल्या राष्ट्रीय शाळा सुरुवातीला दोन वर्षे जोरात चालल्या. मात्र नंतरच्या काळात सरकारची दडपशाही व जुलमी धोरणे यामुळे शाळातील मुलांची संख्या कमी होऊ लागली. तेव्हा वासुदेव दास्ताने यांनी विनोबांना पत्र लिहून राष्ट्रीय शाळेबाबत सल्ला विचारला. त्या सुमारास विनोबांनी 'महाराष्ट्र धर्मात' या विषयावर एक लेखही लिहिला व मुले शाळेत येत नसतील, तर शाळा बंद करावी असा सल्ला विनोबांनी वासुदेव दास्ताने यांना दिला. त्यानंतर १९२३ साली राष्ट्रीय शाळेच्या आवरण समारंभासाठी विनोबाजी वर्ध्याहून भुसावळला मुद्दाम आले आणि शाळा बंद करण्याचा समारंभ आटोपून ते वर्ध्यास परत गेल्यावर 'महाराष्ट्र धर्मात' भुसावळच्या राष्ट्रीय शाळेबाबत एक लेखही लिहिला.^{१२}

राष्ट्रीय शाळा बंद झालीतरी या विद्यार्थ्यांना दिलेली शिकवण कायम राहिली. त्यामुळे या शाळांमधील विद्यार्थ्यांनी पुढील स्वातंत्र्य लढयात स्वयंस्फूर्तीने भाग घेतला व राष्ट्रवादाची ज्योत तेवत ठेवण्याचे महत्वपूर्ण कार्य येथील शिक्षकांनी केले.^{१३} त्यामुळे १९३० च्या कायदेभंग चळवळीत राष्ट्रीय शाळेतील बरेच विद्यार्थी सहभागी झालेले दिसून येतात.

निष्कर्ष :-

१९२० मध्ये महात्मा गांधींनी असहकार चळवळ सुरु केली. त्या चळवळीचा एक भाग म्हणून आपली मुलेसरकारी शाळा, महाविद्यालयातून काढून त्यांना राष्ट्रीय शाळेत टाकावेत असा गांधीजींचा आदेश होता. त्याप्रमाणे पूर्वखानदेश जिल्हा काँग्रेसचे वरीष्ठ नेते वासुदेव दास्ताने यांनी आपल्या भरभराटीस असलेल्या वर्किलीचा त्याग करून असहकार चळवळीचा प्रचार-प्रसारासाठी वाहून घेतले. या चळवळीचाच एक भाग म्हणून दास्ताने यांनी भुसावळ येथे राष्ट्रीय शाळा काढून स्वतः त्याशाळेत अध्यापनाचे कार्य सुरु केले. एवढ्यावरच न थांबता त्यांनीसंपुर्ण जिल्हयाचा दौरा करून गावा-गावात राष्ट्रीय शाळा सुरु कराव्यात यासाठी प्रयत्न केले. त्यांच्या प्रयत्नातून जळगाव, एरंडोल, अमळनेर व धुळे येथे राष्ट्रीय शाळा सुरु झालेल्या दिसतात. या शाळांमध्ये केवळ पुस्तकी शिक्षणावरच त्यांनी भर दिला नाहीतर हातमाग, सुत कातणे, विणणे यासारखे शिक्षण देऊन व्यावसायिक कौशल्ये मुलांमध्ये निर्माण करण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. दुदैवाने पुढील काळात ब्रिटीशांच्या अन्यायी धोरणांमुळे या शाळांमधील विद्यार्थ्यांची संख्या कमी झाली. त्यात या राष्ट्रीय शाळा पुढे बंद पडल्या. त्यात वासुदेव दास्ताने यांनी सुरु केलेली भुसावळची शाळाही बंद पडली.

संदर्भ साधणे :-

- १ सा.प्रागतिक, जळगाव, ७ फेब्रुवारी १९२१, पृ.०३
- २ पांडे मधुकर नीळकंठ, खानदेशातील स्वातंत्र्य लढयाचा इतिहास (१८८५-१९४७), अप्रकाशित पीएच.डी.प्रबंध नागपूर विद्यापीठ, नागपूर, १९८६, पृ. २५६
- ३ दास्ताने दत्तोबा, एका मुक सेवकाचे समर्पित जीवन, जळगाव, १९७५, पृ.३०
- ४ सा.प्रागतिक, जळगाव, २२ नोव्हेंबर १९२०, पृ.०३
- ५ सा.प्रागतिक, जळगाव, ३ जानेवारी १९२१, पृ.०३
- ६ पूर्वोक्त, ३१ जानेवारी १९२१, पृ.०३
- ७ पूर्वोक्त, जळगाव, १४ फेब्रुवारी १९२१, पृ.०६
- ८ पूर्वोक्त, २१ फेब्रुवारी १९२१, पृ.०३
- ९ सा.प्रबोधचंद्रिका, जळगाव, २१ मार्च १९२१, पृ.०६
- १० दास्ताने दत्तोबा, एका मुक सेवकाचे समर्पित जीवन, जळगाव, १९७५, पृ.३०
- ११ पूर्वोक्ते, पृ. १०१
- १२ पूर्वोक्ते, पृ. १२६
- १३ चौधरी के.के., जळगाव जिल्हयातील स्वातंत्र्य लढा, मुंबई, १९९७, पृ. ४१